

PALAUDIEJI ŽIEDAI

Spaudą atgavus, visuomenės interesai ištraukė Vaižgantą iš Pamituvio. Nuo 1906 m. jis nukilo į *Vilniaus žinias*, paskui į *Viltį*. Naujos veikimo sąlygos atsiliepė ir jo gyvenimui ir raštams. Nuo šio momento ir tenka pradėti antrą Vaižganto gyvenimo ir kūrybos tarpą.

Kaip anksčiau, ir dabar jis gyvena klajoklio gyvenimą. Tik anksčiau jis buvo blaškomas savam krašte, dabar jis čia neišsitenka. Anksčiau kilnotas, kad kitiems ramybės nedrumstų; o dabar jis pats kilnojasi, kad ramybę sudrumstų. Kad sudrumstų inertišką sustingusį gyvenimą, kaip tas angelas, pasirodydamas ir sukeldamas vandenį, kurių bangos paliesti ligonys atgaudavę sveikatą. Sudrumsti, pažadinti — tai buvo Vaižganto uždavinys ir sugebėjimas. Iš čia savotiškas jo darbo tonas, dėl kurio kiti ir piktindavos. Jo tonas tiko žmonėms judinti, ne vesti. Jis ne vadas, jis tik šauklys, trimitininkas. Šita jo pareiga ir nulėmė, kad Vaižganto plunksna vėl ilgam tegalėjo tarnauti tik publicistikai ar su publicistika sutapusiam plunksnos žanrui. Skirtumas tas, kad pirma slapta, dabar viešai. Dailiajai kūrybai maža beliko ir laiko. Vadaktuose ir Pamituvyje gražiai užsiėmusi Vaižganto kūryba turėjo būti nutraukta. Ir kol buvo Vilniuje, šalia gryniosios publicistikos Vaižgantas davė tik savo įspūdžius iš 1910 m. kelionės į Krokuvą, o aukštaičių vaizdelių, anksčiau paruoštų, išspausdino keletą *Viltyje*.

Kai 1910 m. lenkų intrigos išstūmė Vaižgantą iš Vilniaus, nukeltas į tolimąją Laižuvos parapiją, vienišas galėjo kurį laiką padėti riterio šarvus bei ginklus ir atsikvėpti nuo tarnybos savo Karaliui — Visuomenei (VII.230). Vienužio kapo parapijoje, pavenčiuose, Vaižgantas galėjo dabar riteriškai grožėtis savo Karalaite — Gamta. Kaimo idilė, gamtos pavasaris jį svaiginte svaigino. Net kun. Dambrauskui entuziastiškai keliais atvejais rašė:

Mesk šalin savo darbą ir tuojau šią ar kitą savaitę dumk į mane perleistų sodo žydėjimo. Uf meine munes pasiusti galima — tokia grožybė pavasario... Ramu tylu, tik poezijas rašyk. Galėsi betgi daryti, ką norėsi. Saulė švies į pat dantis, ir sodas kvėpės į pat nosį... niekur pasaulyje taip nėra gražu, kaip pas mane.(40)

„Nepyk, susimildamas, — kitąsyk rašo — kad aš tokiais niekais užsiimu!“ Ir deda į laišką Dambrauskui iškarpa iš *Rusškoje slovo laikraščio* apie pavasarį. Va, sako, ir jie patvirtina tai, ką sakiau apie gamtą.

Iš kaimo idilės ištraukė trumpą laiką tik kelionė į Ameriką (1911). Bet vėl grįžo į Laižuvą ir nesidavė labai panardinamas į visuomeninį gyvenimą. Išgyvenęs savo artimųjų nelaimes, jau 1913 m. pajunta ypatingą kūrybinių jėgų antplūdį. „Kaip aš šiemet dirbu, intensyviau niekada“.(41)

Išleidęs *Ten gera, kur mūsų nėra* (1912), su visu intensyvumu rengia savo vaizdelius spaudai. Rengia iš karto dvi knygeles: *Aukštaičių vaizdelius* ir *Vebronių buitį*. Vaižganto vardas jau pritraukia leidėjus, laikraščius, mokytojus. Rengdamasis leisti *Vaivorykštę*, L. Gira kreipias į Vaižgantą, kuris jam kitados pasakojęs apie savo atsiminimus ir kai ką rodęs, ir labai prašo atsiųsti savo vaizdelius. Jie priduosią daug gyvumo ir būsią tikra literatūros naujiena, nes Vaižganto mūsų visuomenė seniai nebeskaitė nieko nauja.(42) Kai kas

mokytojų, gavę pasiskaityti, nusirašinėjo ir žadėjo imti į chrestomatijas. Dėl savo kūrybos susirašinėja Vaižgantas su kun. Dambrasku.(43) Buvo nusiuntęs jam aukštaičių vaizdelių turinį. Dambraskas žadėjo pasirūpinti, kad Šv. Kazimiero draugija juos išleistų. Atsirado ir daugiau leidėjų. V. Bičiūno nurodytas kreipėsi Šiaulių knyginkas žydas Brevda. Bet Tumas nenorėjo su juo prasidėti ir atsisakė, teisindamasis, kad jo raštuose esą judofobijos. Kreipėsi ir Rinkevičius. Kandidatas buvo ir Zavadskis. Vaižgantui pakilo ir autoriaus ambicijos. Jis pats jau vertina savo kūrinėlius, ypačiai alegorijas — *Vebronių buitį* ir kitas. Pats nusijaučia, kad jo pasakojimai būtų įdomūs žmonėms, o ir jų kalba nebloga. Jis panoro, kad jo veikalėlius net tik išleistų gražiai, surinktų į du tomelius, kad jų daugiau išplistų, na, ir honoraro gautų.

Žinai, nesitikėjau, kad galėčiau kilti į puikybę, — rašo Vaižgantas Dambraskui. — O kįlu! Štai iš karto dvi ofertos — išleisti mano Vaizdelius be jokių apibavimų, taip sakant, be kačestvennogo į količestvennogo analiza. Tai p. Rinkevičia ir Šlapelis iš Vilniaus. Trečias privatinis asmuo įsimylėjo Vaizdelius ir duoda pinigų jiems išleisti, tik onoraro — ne: išsirink, girdi, pats iš pelno. Taip aš nenoriu. Geresniu yra pirmuoju du, kuriuodu duoda man po 3 kap. nuo eilutės stambesnės spaudos.

Aš buvau pasigėrėjęs Šv. Kaz. Dr., kad ji daugiau egz. paskleidžia, buvau besutinkąs atiduoti po 3 rl. už gabalą. Ir nugrūdau pasižiūrėti ne tik „Augšt. Vaizdelius“, bet „Vebronių buitį“, antrą knygą. Dabar turėdamas daugiau pasiūlyimų, norėčiau nusižeminti prieš metalą: išsirinkti tą leidėją, kurs daugiau moka. Iš Šv. Kaz. Dr. beturiu labai atsargius ir atžagarius laiškėlius be jokių apsiėmimų nė kaip, nė kada. Tai mano —

autorius puikybę nemaža paliečia. Ir dabar nieko nežinau, kaip dalykai stovi.

Tokiame padėjime su antrąja knyga — *Vebronių buitimi* aš atsitraukiu nuo Šv. K. Dr. ir parduodu Rinkevičiui. Tamsta man tą dalį malonėk atsiųsti atgal: ten dar ir taisytina bent kiek yra.

Su pirmąja — gi dalimi, kadangi ten nebe taip daug „gabalų“ bepasiliks, apsiverskime šitaip: jei *Draugija* labai norėtų juos savo lėšomis spausdinti, apsiims 1) man mokėti, kaip ir Rinkevičius, nebe nuo „gabalo“, tik nuo eilutės po 3 kap., 2) 100 rub., ant rankos, 3) kitką, kai išspausdins, 4) pradės spausdinti po N. M. netrukus, ir 5) neprasčiaus, kaip „Mirties akyvaizdoje“... Onorarą nuo gabalų skaitant, neišeitų man nė po 1 kapeiką. Už „belle“ tristiką — tai mažoka. „Š. K. Draugijai“ turint tinkamesnių dalykų ir greičiau spausdintinų (kiti, antai, po dvejus metus guli), prašome man sugrąžinti ir pirmąjį rankraštį. Gal ir iš tikro, būtų geriau, vienaip visas miniatiuras išleidus. (44) (1913.XII.2 VM. E. 118, 91).

Susitarė pagaliau su Rinkevičium. 1914 m. *Aukštaičių vaizdelių* ar penki lankai jau buvo išspausdinti. Karo metu Rinkevičius pasitraukė į Rusiją. Išspaustieji lankai liko Vilniuje ir sudegė. (Vienas egz. VM.).

Tačiau tuo metu eilė Vaižganto kūrinėlių jau buvo pasirodę laikraščiuose. *Vaivorykštė* buvo įsidėjusi „Kaip jis augo“; „Jo tėveliai, Tėvelis, Motutė“, „Vebronių buitį“. Ir 1913 m. *Viltyje* buvo „Paparčio žiedas“, „Saulės šokimas“, „Dangaus atsivėrimas“, „Aplotas“, „Pagrabas“, „Kaip jis augo: Užjautimas, Galvojimas, Didystė“, „Motutės žiponas“, „Pirmasis sielvartas“, „Džiaugsmas“, „Du jungu“, „Ant Popšutės kalno“, „Papilekalnėje“, „Upelyje“. Iš kitos pusės siunčiojo vaizdelius ir 1913 m. *Rygos garsui*: „Gerieji

dėdės“, „Per pat sumą“, „Pirmosios rungtynės“, „Pirmasis jo laikrodis“, „Pirmoji labdarybė“, „Pirmoji kelionė“.

1914 m. Vaižgantas pasidavė ištraukiamas iš Laižuvos ir nukilo į Rygą, į *Rygos garso redakciją*. Ypačiai rūpinosi jo atkarpa. Įsiėjusi beletristinė kūryba nesustojo. Jis teberašė gimtųjų aukštaičių vaizdus, iš kitos pusės pasidavė dienos momentui ir ėmė kurti Didžiojo karo vaizdus. Tada pasirodė 1914 m. *Vaire* — „Kvailių ašaros“, „Karo slibinas“, „Rimai ir Nerimai“, 1915 m. „Juodžiaus kelmas“. *Rygos garse* — „Ponas Direktorius“, „Antimilitarininkas“, „Karo šelpiamieji“.

Persikėlusio į Rusiją Vaižganto kūryba nenudžiūvo. Sprogo nauji žiedai. Palydėjęs Kubilių į Jaltą gydytis, iš ispūdžių parašė „Į saulę, į saulę“, tai pirmiausia dviem atvejais buvo išspausdinta *Petrapilio* ir *Vilniaus kalendoriuose* (1916 ir 1920 m.). Svetimam krašte vėl grįžta prie gimtųjų aukštaičių. Pasirodo *Vade* 1916 m. „Burzdulis“, „Naujakuriai“ ir kt. smulkesni raštai.

Šituo Rygos ir Rusijos laikotarpiu Vaižganto raštų išeina ir atskiri rinkinėliai: *Scenos vaizdai*, *Monologai ir dialogai* Rygoje, 1915, *Karo vaizdai* Rygoje, 1915, *Alegorijų vaizdai* Petrapily, 1916, *Lietuvos žodis*, *Kvailių ašaros*, *Apie asilus* Petrapily, 1916. Vaižganto kūrybiniai užsimojimai auga. Kyla mintis tuos palaidus Lietuvos gyvenimo vaizdus sujungti ir sudaryti gyvenimo epopėją. Bet toji epopėja jau pasirodys nepriklausomoj Lietuvoj.

Taigi šio laikotarpio, nuo 1907 m. iki nepriklausomos Lietuvos, kūrybingiausi momentai buvo Laižuvos, Rygos ir ištrėmimo metai.

Chronologine tvarka suminėtus šio laikotarpio raštus lengva suskirstyti į tris grupes: *kelionių vaizdai* (kaip pats Vaižgantas pavadina V t.), *karo vaizdai*, *aukštaičių vaizdeliai*.

Kelionių vaizdai

Galicijos kelionės: Groteskas. Ten gera, kur mūsų nėra: Reporterio tikslumas ir pastabumas žmonių gyvenimo reiškiniams; peizažo stoka; tautinė ir kosminė lyrika; beletristikos pradai (anekdotas, vaizdelis) — *Į saulę, į saulę!*: Saulės entuziazmo lyrika; jos ritminė forma; žmonių ironija.

Lietuvos kultūros istorijoje vargu berastum žmogų, daugiau keliavusį kaip Vaižgantas. „Suėmus visas keliones į vieną, susidarytų ne mažiau, kaip po tūkstantį kilometrų (viorstų) kas metai ramioju laiku, kitais gi laikais po keletą tūkstančių. Tuo pradėjimu važiuodamas būčiau jau kelis syk apvažiavęs aplink visą žemės kamuolį“, rašė dar 1917.(45) Tik kelionė kelionei nelygi: vieni keliauja iš malonumo, kiti iš reikalo. „Keliaudavau, — prisipažįsta Vaižgantas — ne malonumų sau ieškodamas, ne apsimetęs liga, laiką gaišindamas, svečią kraštą juoba pamėgdamas, neg savo. Sau pamaloninti, savo įgeidžiams patenkinti aš, rodos, nesu atlikęs nė vienos, net ir trumpos kelionės. Ir jos man niekuomet geran neišeidavo“. (46) Vis tai reikalų kelionės. Nuo to iš dalies pareina ir kelionės aprašymo charakteris.

Kelionių aprašymuose paprastai sumišę įvairūs žanrai: grynasis reportažas, publicistika, filosofija, dailioji kūryba. Beletristiką nagrinėjant, kelionių vaizduose ir rūpi tas paskutinis atžvilgis.

Vaižganto kelionių aprašymai pradėtini nuo kelionės į Krokuva, kur 1910 m. buvo šventinamas paminklas Žalgirio kovai atminti.

Šitos kelionės aprašyme šalia reportažo apstu publicistikos, net polemikos. Tik ir čia jau aiškėja Vaižganto beletristinio aprašymo talentas. Daugiausia jo pasireiškia grotestiškai, su lengva ironija, dialogais vaizduojant situacijas:

Štai ir Krokuva. Sakalai — gimnastikos draugija — eile nustoję per visą peroną, svečių laukia.

— Tamstos duodate patarimų? — klausiu.

— Ne, tai daro komitetninkai.

— Kaip jie pažinti?

— Ant rankovių mėlynai — balti raikščiai.

— Ačiū!

— Tamstos duodate patarimų? — vėl klausiu, nutvėręs tokį jaunikaitį.

— Ne! Tai kontoras.

— Kame gi jis?

— Anapus vagzalo. Sek Tamsta.

— Ačiū.

Prieiname prie lentų būdelės parašu: informacijų komitetas.

— Tamstos duodate patarimų korespondentams?

— Ne! Tai spaudos biūras. Mes tik butus rekomenduojame šiaip jau svečiams.

— Kame gi tas biūras?

Niekas nežino. Ilgai pasitarę, nusprendžia, jog tai turi būti redakcijoje „Glos Narodu“.

— Ačiū!

Važiuoju į „Glos Narodu“. Lyja ir žvarbu. Rado-me. Kambaryje sėdi ponaitis ir rašo.

— Tamstos duodate patarimus korespondentams?

— Ne! Tai redakcija, o čia spaustuvė. Prašom aukščiau.

— Ačiū!

Aukščiau visur tuščia ir uždarinėta. Bet gi išsikviečiu kažin ką.

— „Głos Narodu“ spaudos biūras?

— Ne!

— Tai kame gi galop?

— Tai, turi būti, redakcijoje „Naujosios Reformos“.

— Ačiū!

10 valanda vakaro. Privargau kelionėje ir šioje kalvarijoje. Suradome.

— Čia spaudos biūras? Esu toks ir toks, atvažiuau tokiais tai tikslais. Naudokitės manimi, kaip tinkami, nes aš vienintėlis tos rūšies korespondentas ir tyčia atvažiuau anksčiau.

Nustebimas.

— Biūras čia. Bet jau nieko Tamstai nebegalime patarnauti: kas dykai, viskas išdalyta...

— Aš ir nereikalauju dykai: kronų nepristigsiu. Tik kur ko ieškoti? Galop ir tai rytoj surasiu. Bet be buto adreso neinu iš čia, nes jau gana tos baladonės...(47)

Tas pats Vaižganto aprašomasis talentas jau ryškiau pasirodo kitais metais aprašymuose kelionės į Ameriką *Ten gera, kur mūsų nėra*.

Ir šitas kelionės aprašymas pirmiausia yra reportažas. Jis pamargintas publicistika, retorika, bet daugiau jau yra lyrinių ir beletristinių pradų, tuo tarpu kad aname buvo daugiau feljetono.

Vaižgantas reporteris labai uolus ir tikslus. Jis registruoja viską, ką pastebi pro vagono langus, gatvėj, garlaivyje. Registruoja matematiko tikslumu, išmatuodamas dienomis, kilometrais, metrais, skaičiais. Ne tik, kiek darbininkas

uždirba Amerikoje, ne tik, kiek prageria, bet ir kiek žmonių laive, kokio laivas ilgumo ir platumo metrais. Jis stebi ir aprašinėja žmonių charakterį, jų papročius, darbus, civilizacijos laimėjimus — viską žmogiška. Bet jis, tas Vaižgantas, gamtininkas, gamtos neaprašinėja. Neaprašinėja jūros, tos jūros, kurią gamtininkai romantikai nesigailėdami dainavo. Tik palies Vaižgantas jūrą ir, kaip žuvėdra nuo jūros paviršiaus atšoka ir nuneria į orą, taip Vaižgantas atšoka nuo gamtos ir pasineria į žmonių gyvenimą. Antai ilgiausias ir būdingiausias Vaižganto jūros aprašymas:

Dievas palaimino mūsų kelionę neapsakomai gražia vidurvasario giedra. Saulė kone visą laiką skaisčiai švietė, jūra lengvai tejudėjo. Buvo vienas toks vakaras, kad visas okeanas nurimo ir pasidarė lygus, it stiklas. Tokio reginio nebuvo matę nė tie, kurie po kelioliką kartų esą perplaukę Atlantą. Saulėlydis per akimirksnį auksino šitą zerkolinį paviršių. Kur-ne-kur būriai delfinų, šokinėdami per vilneles, įvairino reginį. Šiaip jau viskas praslinko vienodai. Beliko stebėtis, kokiuo bepadaro žalią jūros vandenį, suplakdami jį dviem milžiniškais straištais. Paskui laivą tęsėsi ilgas — ilgas, net jo galo nesimatė baltai putotas vieškelis. Laivas, perskrodamas jūrą, rodos, paliko amžinai neišdildomą žymę. Apgaulinga: po valandos turės išnykti, kaip visų mūsų *atminimas pereitame gyvenime* (m. p.)...

Pašaliais žalias vanduo, suplaktas su putomis, daro tokias varsas, jašmos pavidalu supintas, kokias randama vien pas Čiurlionį. Jo fantazija rodės neįtikėtina. Bet gamtos perviršijama visokia keisčiausia fantazija, o gamtos dar niekas neperviršijo.(48)

Jau tas ilgiausias gamtos vaizdas rodo, kaip Vaižgantas nesileidžia detalizuoti peizažo; nemini, koku būdu tie delfinai

reginį įvairino; nepiešia tos jų varsos; jis leidžiasi aprašinėti ne gamtą, bet savo paties įspūdžius, refleksijas, kurios sukyla tos gamtos akivaizdoje.

Neaprašinėja ne dėl to, kad gamtos nejaustų. Ak gi ir kaimo žmogus nedaug šneka apie gamtą, nebent nusiskundžia blogu oru, pasidžiaugia geru, kuris padėsiąs vasarą suvalyti. Tačiau gamtos grožį pats nesižinodamas jaučia ir kaimo žmogus. Antai su koku pasitenkinimu vasaros šventadienių popietėmis, jisai, užuot ilsėjęsis, apeina javais siūbuojančius laukus, o vakare, jau kai visi pavakarieniauja, jisai dar ilgai, žiūrėk, pasėdės ant prieklėčio.

Savo paties įspūdžius, refleksijas, Vaižgantas reiškia ne tik čionai gamtos akivaizdoje, bet ir kiekviena proga. Dėl to tikslusis Vaižganto aprašymas gauna gilaus subjektyvizmo, vaižgantiško lyrizmo.

Vaižganto emocinis ar refleksinis lyrizmas reiškiasi dvejopų motyvų: tautinio ir kosminio. Niekur jis neužmiršta savo tautos. Bevažiudamas per derlingus Prūsų laukus,

matai ūkininkų turtą, gražius miestiškus jų trobesius, tvarką, mokslą, rūpestingumą, netingėjimą pasidaruoti, ir vėl imi liūdėti. *Dieve Brangus misliji sau: kas tai būtų, kuo bepavirstų mūsų Lietuvos egiptiškoji žemelė, kad kas mus išmokytų netingėti.*(49)

O stebėdamas angliakasių, Vaižgantas pajunta ne tiek socialinį luomų skirtumą, ne tiek užuojautą darbininkui, kiek didžiąją darbo jėgos mistiką. Tuose vargo žmonėse jis pajaučia gaivališką kosminę energiją, prirakintus titanus.

Griebia naštą, parausta veidas, išspanka akys, ištrykšta seilės... Neša, įnirtęs, meta it supykęs, it naikindamas tą savo vargintoją naštą. Šiurkštus žodis lydi nuo galvos griūvančius akmenis. Atsipūsdamas, taip - pat šiurkščiai šaukia į draugus, dirbančius prie kito

vagono. Tan balsan laukiniu klyksmu atsiliepia kiti... Rodos, griebę anglinių uolų gabalus, kibis į kits kitą darbo titanai ir ims kits-kitam galvas skaldytis.

Bet ne. Orą suvirpino iš galingų, nors suvargusių krūtininių juokas, kuriuo nebent miško dievaičiai tesikvatoja. Tai juokų būta, o ne pykos, ne ginčų...

Ir ėmė šiurpas, kas būtų, jei šitie darbuose sustorėjusia žieve žmonės įpyktų ant ko nors; ne vienas, ne du, ne dvidešimts, bet visas luomas... Šita darbų įvarginta minia tai dinamito sankrova. Padegti lengva. Tik kokia galybė gali sulaikyti eksploziją?

Vaižgantui kyla mintis: reiktų pasirūpinti šita minia ir palengvinti jų naštą, sulyginti visuomenėje atsiskyrusį „luxus et labor“ ne iš filantropinio, socialinio gailestingumo, bet kad nebūtų sukondensuota gaivalinė griaunamoji pajėga vienam luome. Ir baigė tą darbo aprašymą Vaižganto lyrikai charakteringu posmu:

Stovėjau dvi valandi suodžių ir dulkių debesyse.
Žiūrėjau neatsitraukdamas į darbininkų veidus ir jaučiau — jaučiau, koks tu darbe, esi sunkus ir baisus...(50)

Tačiau tokio kosminio lyrizmo tikras šedevras yra žuvėdrų aprašymas. Jame tiek daug vaižgantiško pastaumo, tiek daug vaižgantiško simbolizmo ir nuotaikos, kad verta jis beveik ištisai pakartoti:

Krantas ir visi lydintieji ėmė veikiai nykti iš akių; jau vos-vos bemarguliuoja minia, oro publika, apnikusi visą mūsų garlaivį. Tai šimtai didelių žuvėdrų.

Stoviu ant pat galo garlaivio, jau visai ant vandens, tik labai aukštai nuo jo. Jūra rami, jokių vilnių. Garlaivis eina lygiai — lygiai; tik jauti iš kažin kokios gilumos dunksėjimą ir truksėjimą; lyg kokie vulkaniš-

kieji viekai veikia, kala iš apačios, neramina laivą, ir jis nervingai krupčioja, truksi ir pasispardydamas, po penkias šešias lietuviškas mylias per valandą krenta ir krenta vandenų bedugnėn — gilumon. Štai jau ir nieko nebesimato, tik didelis, didelis skritulys vienodai žalio vandens. Ir vėl baimė ir nerimas apima. Staiga pajunti, koks tu dabar būtumei beviekis, jei staigiai tos laivo lubos, ant kurių stovi, persiskirtų sulūžusios. Į ką tad ištiestumei rankas į oro erdvę sušukdamas: gelbėkit? Niekur, niekur... Vanduo, oras.

Vienat vienos žuvėdros beįvairina reginį. Ir visa viltis kreipiasi į tuos elegantus, baltai — mėlynus, didelius paukštelius. Rodos, skęsdamas, kaip griebtumeis kokios plūduruojančios lentelės, taip paskutinį kartą žvilgterėtumei, paskutinį sudiev tartumei jiems, nes jie vieni tave telydi į tą šaltą grabą, savo liūdnu čirškimu jie vieni tegieda tau requiem, ilgų sparnų plevėsavimu, it gamtos bažnyčios vėliavomis, tesako tau sudiev amžių. A. a. Čiurlionies tema...

Praslinko diena, slinko antra. Buvome sveiki, sirgome jūros liga. Vis aš nesitraukiau nuo tų būrių paukščių. Aš juos pamėgau. Jie man darėsi artimi, kone giminės.

Man tiko tas žuvėdrų kūnelis, toks panašus į mūsų mergaičių dirbamus ir seklyčiose kabinėjamus.

Žiūrėk, kaip jos, nėmaž nejudėdamos, kabo ore ant tavo galvos. Jos skrenda, nes tavo mašina šliaužia kone 40 varstų per adyną, o paukštis vis ant galvos. Nejudėdamas, pasiduoda šonu į dešinę, tai į kairę, tai visai atsilieka. Jo tiesiai žemyn užlaužtas snapelis, jo galingi, ilgi sparnai tiesiu kampu perpus nulaužti, — viskas, ir judėjimas, ir lytis, tokie, rodos, dirbtiniai, tokie mūsų seklyčių!...

Žiūrėk, ji staigiai krito į vilnis. Tau rodos, it sunkus

akmuo, pasiners, ištėkšdama vandenį. O ji, it mekaninis kūjis, krito sunkiai, bet vos palytėjusi paviršį, vėl, it šmėkla, pakilo aukštin.

Pamilau tave, žuvėdra, už tavo gyvybės galybę, už tavo nuvaldymą nepaprastų savo viekų. Už kelių šimtų varstų tu mus apleidei. Gailėjaus. Tariaus ir tu nebeįveikianti tuštaus toľumo. Bet grįždamas rudeni, ir vėl mačiau tave nebe už kelių šimtų, tik už pusantrų tūkstančio varstų nuo krašto. Tu įveiki jūrą ir audrą. Tu nežinai kliūčių savo neramiai dvasiai lėkti, galvą apskus: tu visur jautiesi vienodai. Tu turėtumei būti pilnos laisvės simbolas.

Tebesu tavęs pasiilgęs (XVII.78).

Šituos Vaižganto lyrinis fragmentus buvo pastebėjęs ir Liudas Gira. „Tai grynų grynčiausia poezija žibteri“, rašė jis *Vaiivorykštėje*. (51) Tik tada dar nespėta atkreipti akis, kad savo kelionės aprašymus Vaižgantas ne tik sulyrina, bet ir subeletristina. Dažniausia čia to beletristinio vaizdavimo priemonė yra aukščiau pastebėtas dialogas, sceninis pasakymo būdas. Dialogas padeda trumpai ir griežtai charakterizuoti du priešingumus, o jie ypačiai rūpėjo parodyti priešingybei tarp tikrosios Amerikos ir įsivaizduotosios. Antras, jau retesnis, bet pats elementarusis beletristikos elementas — tai anekdotas (plg. 110, 165 p.), kurį Vaižgantas mėgsta visuose savo raštuose. Išplėstas anekdotas gali pavirsti vaizdeliu. Bent keletas tokių vaizdelių, novelių yra ir šitame Amerikos kelionių aprašyme (93—96 p. istorija su New-Yorko žydu smuklininku; 126—128 p. amerikoniškos fotografijos). Ypačiai pažymėtinas vaizdelis, tokis ryškiai lietuviškas motinos meilės įkūnijimas (132—6 p.).

Neturtinga aštuntą dešimtį varanti senutė našlė savo vaikus išleido į Ameriką, o pati supo svetimus vaikus, suko ražančių ir krimto duonelę, kurios šiek tiek susikalėdodavo.

Kai autorius pasipiktino jos vaikais, kad jie motiną užmiršę, neatsiunčią nė cukrui, senutė šviesiu ir ramiu veidu ėmė juos teisinti: girdi, jei nesiunčia, tai gal ir jie toki vargšai. O tik paskui susigriebusi pridėjo:

— Dievai žino, kodėl nė vienas nė vieno žodelio nerašo... Taip norėtusi ką nors žinoti... Mislysiu, mislysiu dieną naktelę, kame jie, ką dirba, ar bėra gyvi. Nors iš tolo padėčiau jiems sielotis, nors žinočiau, ko iš Dievulio jiems prašyti. O juk bent tris leidžiau į pono mokyklą. Pramoko dailiai parašyti.

Kai sūnus pagaliau atsiuntė laišką su vienu doleriu, sekmadienį susitinka autorių senutė linksma, iškilminga, rodydama saują suprakaitavusius pinigėlius ir pasidžiaugdama:

— Nė poterių negalėjau bekalbėti — vis jaučiau rankoje, it Petrelio mažą rankutę, kad jį dar tebesivedžiojau. Ir taip man buvo gera — aš su juo pasikalbėjau per visas didžiąsias marias... — Petrelio, žiūrėk įdėta vienas rublelis... šeši auksiniai... ir viena kapeikėlė... Kaip jis ir pririnko tokių gražių, nesučiurusių... Negėda nė Dievui ant garbės duoti... — Ir norėjo autoriui atiduoti tą rublinėlę, kad mišias už Petrelio sveikatą atlaikytų.

Kai autorius užgniaužė jos saują su pinigėliais, liepdamas jai pasilaikyti cukrui ir pyragui, senelė neprieštaravo. Matėsi, kad ji atidavusi savo Petreliui širdį, Mišių intencijos pavidalu, jautėsi nurimusi ir jau labai tai jai buvo, kur bus regimas jos susijungimo su Petreliu ženklas — pinigas, šiandieną jai — visai antrinis dalykas.

— Girdi, kūmai Baltrau, naujiena? Petrelis rašė... Atsiuntė vieną rublinėlę štai... šešis auksinus ir vieną kapeikėlę... — Užmiršusi mane, rodės sustojusiam savo pažįstamui.(52)

Šitas gražus lietuvis motinos paveikslas yra paimtas lyg

iš reminiscencijų ir gražiai derintųsi jau į aukštaičių vaizdelius.

Kiek Vaižgantas nenoromis keliavo į Ameriką, tiek mielai svajėjo apie Krymą. Jį traukė, kaip ir visus, taip poetų išgarbinta Krymo gamta. Bet net keista. Kiek gerai aprašyti žmonių etnografiniai papročiai, kiek jie gyvi, vaizdingi, tiek gamtos peizažų pasigendami. Mes nematom paveikslų, kurie būtų nutapyti su visu ryškumu, vaiskumu. Pažvelkim tik, kaip aprašo Juodąją jūrą:

Juodoji jūra rodės man labai demokratinga. Aplink ją stovi amžinoje ramybėje milžiniški kalnai, lyg aristokratų, lyg vyriausybės bei valdžios atstovai — rimti, didūs, nepasiekiami. Bet kad ir kaip jie dideli, vis dėlto niekai, sulyginant su ta bekrašte jūra, su ta „daugybė“. Kai rami, rami ta daugybė; bet kai įsiunta, ima graužti didikų pamatus ir atkakliai pykčio putomis ima taškyti aukštyn.(53)

Arba vėl — pamato Jaltą. Nuo ko pradės ją aprašinėti? Vėl nuo savęs, nuo įspūdžio, kurį jam padarė:

„Jalta. Du dangų ir dar mažas rojukas“, o tik paskui paaiškina, kas tas vienas ir antras dangus.

Arba vėl, koksai peizažas atsiskleis prieš akis, kai aprašo kalnų debesis tokiu būdu:

... matai juos neaukščiau, kaip už pusvarsčio, daugiau sia už varsto, nes viršūkalniai tebekyšo nedebesiuoti. Ir draikos jie paliai šonus, atbrizgę, skysti, lyg kiaulės, pavasarį šeriantis, kad į tvorą pasizulina ir kudlų pląstakas palieka. Jei debesis juodi tiršti, tai rūkas, lyg kas kadagius, lapus, spalius ar kitokias pakritas degintų.(54)

Tai nėra plastiški ar tapybiški peizažai. „Jie yra labai gyvi, vaizdingi, bet plataus, tikrai meniško literatūrinio

peizažo juose nėra“, pastebi ir Mykolaitis Putinas.(55) Tai yra tik autoriaus emocijos išraiška. Autorius negalėjo išsivaduoti iš savęs. Jam knietėjo pirmiausia savasis išgyvenimas rodyti, vaižgantine lyrika. Jei taip, tai pažvelkime, kokios tos Vaižganto emocijos ir kokia jų išraiška. Emocijos dvejos: entuziazmas ir ironija.

Kas gi sukelia Vaižganto entuziazmą? Kas traukė jį taip į Krymą? Tai Vaižganto numylėtoji saulė. Viską užmiršęs, užmiršęs, rodos, ir saulę, Vaižgantas reiškia savo entuzias-tišką ilgėjimąsi saulei.

Saule saule. Vis dėlto aš tave pamatysiu. Tiesiu į tave rankas. Ne elgetos paliegėlio rankas... aš skubu tavęs pačios apvertinti sveika dailininko širdžia; tau už grožį gražiais jausmais atsimokėti.(56)

Saulę jis pajunta kaip dinamikos šaltinį:

ant galvos tau kaip karčia verčia kas piktas, įnirtęs saulės spindulius. Saulė siunta iš viršaus; šviesa ir karštis smarkiai krenta, juda, nerimsta. Ar tai ne audra? Saulės audra, kaip magnitos audra. Vėjo audrą vadiname chaosu, netvarka. Tuo ji ir tesiskiria nuo saulės ir jūros audrų, kurios ritmingos...(57)

Gamtos ritminė dinamika atsako Vaižganto dinamiškai dvasiai ir dėl to duoda tiekios pasitenkinimo. Bet Kryme tas pasitenkinimas yra dvigubas, nes dvigubas gamtos ritmas:

Saulės audra iš viršaus, o jūros audra iš apačios, tai jau geresnio koncerto, kaip šis gamtos koncertas, ir nerasi.(58)

Entuziazmas saulės dinaminio veikimo atsako net paties aprašymo vardui: „Į saulę, į saulę!“ Tas susižavėjimas gamtos ritmu, kurio laukiama Kryme, yra tokis nuoširdus ir stiprus, kad ritmas subanguoja ir pačiame Vaižganto stiliuje.

Stiliaus ritmas garso siūbavimo bangomis prasimuša ypačiai pasikartojimais, kurių nebuvo pastebėta Amerikos kelionės aprašymuose. Atskiras žodis, atskiras sakinyss čia teturi prasmės tik bendrame žodžių bangavime, mažiau bepaisant jų atskiros idėjinės reikšmės. Tik įsiklausykim, kaip Krymo pasiilgimas prasiveržia stiliaus priemonėmis:

Kurioje istorijoje nesame skaitę gražių lapų apie graikų bei romėnų kolonijas Kryme seniausioje gadyneje, apie totorių karaliją ten pat viduriniais amžiais?

Kuris dainius sava ir nesava valia nebuvo atsidūręs Kryme jo kalnų apdainuotų? Kuris dainininkas nevažiavo jo dailiaviečių ir dailės paminklų papieštų?

Kuriame knygyne nerasi plačios literatūros apie Krymą; kurioje dailės galerijoje nerasi dešimčių Krymo paveikslų?...

Kaip tos jūros banga, periodais ramiai pakyla su ilgesiu ir nusileidžia su rezignacija. O paskui ateina kitas motyvas toje saulės sonatoje.

Patys ankstyvieji ir patys vėlyvieji vaisiai tau iš Krymo ateina. *Jo uogos saldžiausios, jo vaisiai sultingiausi. Ir jų įvairumas didelis.*

Čia sudažnėjo ritmas, bet kartojasi tas pats leitmotyvas, Krymas, ir toliau:

Mėgo Europos žmonės *Krymo* dalykus, tik ne patį *Krymą*. Krymas tiek jiems tesvėrė, kiek, sakysime, Graikų pasakų Olimpas. Gražu ten, poetinga. Tai pasvajokime. Įvairu ten ir turtinga? Tai duokit jo turtų...

Dabar tiek ir bėra kalbos —

Krymas rinktinė imperijos vieta; *Krymas* kone žemės rojus, kur saulė per ištisus metus nenusileidžia savo spindulių, kur oras perregimas, skaistus, o mėnuo

pilnaty kone šiaurės saulei: kur ir žiemą žaliuoja; pavasarį teįvairina lauką neregėta žiedų gausybe, o ruduo tokia pat vaisių daugybe.(59)

Šitokia garso ritmika Vaižgantas išreiškia ne objektyvų gamtos grožį, bet savo subjektyvinius įspūdžius. Tai Vaižganto lyrika, retorinė lyrika; dėl to ir jos forma tokia.

Ne viskuo Vaižgantas gali ir Kryme žavėtis. Jam Krymo gamtos akivaidoje vaidenas Trakų ežeras, kaip A. Mickevičiui Nemuno pakrantės. Kaip A. Mickevičiui, jam ir Lietuvos debesis gražesni. Tik Mickevičius moka išreikšti lyriškai Lietuvos gamtos pasiilgimą ir fantastiškai vaizdingai Lietuvos debesų formas, o Vaižgantas tepasitenkina vaizdinga publicistika, retorika.

Jau visai su kitokia nuotaika Vaižgantas aprašinėja žmones, Krymo žmones. Vaižgantas juos ironizuoja (plg. VI 187).

Kelionių vaizdų apžvalga prašos čia baigiama išvada: jeigu Vaižganto aprašymams daugely vietų trūksta beletristinės vertės, tai dėl to, kad Vaižgantas pirmiausia reiškia savo tiesioginius jausmus, o ne tais jausmais apgaubtą objektyvų gamtos ar žmonių vaizdą.

Nepajėgia atsipalaiduoti Vaižgantas nuo savęs bei nuo aktualių gyvenimo tendencijų ir savo karo vaizduose.

Karo vaizdai

Karas širdžių dezinfekuotojas: dezinfekuotieji; jų beletristinio vaizdo vertė; — *Rimai ir Nerimai*; natūralių žmonių sudulkėjimas ir nusivalymas; formos analizė; blanki paralelė su Gogoliu.

Karas taip sukrečia gyvenimą, kad ne be reikalo pagoniškosios tautos būdavo susiradusios ir tam tikrą karo dievą. Vokiečių dailininkas romantikas Boecklinas karo siaubą atvaizduoja žinomuoju paveikslu *Der Krieg*: viršum miesto nepažabotais, aklais arkliais skrieja giltinė, maras, o paskui juos siaubia visą kraštą juodi, rausvi gaisrų debesys. Ir Vaižgantas mėgina įsivaizduoti karą kaip slibiną (*Karo slibinas*), kuriam dygstančios galvos ir kuris viena vyriena mintas. Bet Vaižgantui trūksta fantazijos, kad parodytų karo paslaptinius žingsnius ir siaubą, kuris, kaip dulkių debesys su viesulu, pagauna ramiuosius gyventojus.

Tos nuotaikos jo karo slibinas neturi.

Vaižgantui sava leistis į pasaulį žmonių, kuriuos yra karas užklupęs. Bet ir čia jis neseka su Vienuoliu į karo laukus ir neaprašinėja kovos vaizdų ar tremtinių mitingų Rusijoje. Karas jam įdomus tuo, kad sukrečia, supurtina ir formuoja žmogaus dvasią. Vaižgantas pastebi, kad pastoviose aplinkybėse žmogaus dvasia susikonservuoja, sustingsta. Lygiai taip sustingsta ir tautų gyvenimas. Reikia kokio staigaus sukrėtimo, ir tada žmogaus dvasioje atsiveria

nauja gyvybė — žvėriškoji ar žmogiškoji. Daugelis yra pastebėjęs, kad karas pažadina žvėriškuosius žmogaus instinktus. Bet Vaižganto vaizduose tokių sužvėrėjusių žmonių nėra. Randam tik menkus žmonelius, palikusius su kasdieninėmis žmogaus silpnųjų dulkėmis. Taikos metu tas žmogaus širdyje sugulusias dulkes karas tik sujudina, ir jos labiau ima kitų akis graužti. Antai visa eilė tipų eskyzų: Virkšna apkalbinėja savo draugus, kad tik pasirodytų geresnis ir daugiau pašalpos gautų; miestiškai apsitaisiusi moteris, šmugelį varydama, irgi pašalpos prašosi; davatkėlė, nenorėdama dirbti, taip pat „sposobijos“ ieškanti iš „pono komiteto“; šilkiniais rūbais poniutė, gaunanti pensijėlę, kalėdoja iš vieno miesto į kitą per komitetus, kad savo vaikams ateitį aprūpintų; dvarponėlis, ginąsis esąs didelis katalikas ir geradarys. pasisiūlo priglausiąs pabėgėlių keletą, o išsirenka tik vieną jam tinkamą patarnauti mergaitę, kad dovanai darbininkę turėtų. Šituos tipus Vaižgantas yra surinkęs bendrame skyrelyje, pavadintame *Karo šelpiamieji*.

Tačiau Vaižgantas yra pastebėjęs karą pažadinant ir nuoširdaus žmoniškumo, humaniškumo. Nuo karo dūžių į surembėjusių širdį nukrinta karjeristinės ambicijos tinkas, ir pasirodo, anot Dostojevskio, Dievo kibirkštėlė net menkiausiame žmoguje. Kaip tas Getsemanės kudros vanduo tik tada gavo gydamosios galios, kada nužengęs angelas jį sudrumstė, taip reikėjo karo sudrumsti žmonių sąžinėms. Karas, kaip Dostojevskis kalbėjo apie Rusų Turkų karą, kuris keliamas prispaustiesiems išvaduoti, vardan šventos idėjos, tokis karas pravaldo apnuodintą orą nuo susitvenkusių puvėsių, gydo dvasią, prašalina gėdingą bailę ir tinginį, parbrėžia idėją, kurios realizuoti yra pašaukta tauta. Ir Vaižgantui karas ne tik žudo ir griauja; jis ir dezinfekuoja, valo. Dezinfekuoja atskirų žmonių širdis, dezinfekuoja ir tautas. Šitokių dezinfekuotų širdžių randama *Pone Direktoriuje, Antimilitarininke, Rimuose ir Nerimuose*.

Pone Direktorių lietuvių p. Juodžiūnų, banko buhalterį — per visą gyvenimą vedė skaisčiai spinduliuojanti žvaigždėlė, labai panaši į sidabrinį rublį... „Juodžiūnas buvo apsižadėjęs jokių dievų neturėti, kaip tik tą vieną rublį. Nieko jis neįdomavo, kas darosi pasauly; nieko neskaitė... Niekados nepasilinksmino, niekuo savęs nepamalonino, su nieku nesusidėjo nei į linksmą kompaniją, nei į naudingą draugiją... vis kad neišleidus liekios kapeikėlės“. (60) Bet prisiziūrėdamas į karo nelaimės, tas egoistas šykštuolis ėmė galvoti ir apie nelaimės, kylančias iš karo.

Pamažu, lyg iš sunkios ligos kildamas, jis ėmė atsiesti, jog žmonių gyvenime ir jų veikime esama daugelio kur kas aukštesnių dalykų ir sielvartų, neg kapitalas ir jo augimas. (61) Jis ne tik džiaugėsi galėsiąs paaukoti pabėgėliams, bet ir pats pradėjo aukas rinkti. Karas kankintojas dezinfekavo ir savimylį širdį. (62)

Panašus savimylis socialistas, garbėtroška yra studentas *Antimilitarininkas*. Jam rodės, karas esąs buržujų pakalikų padaras, ir pasiryžo prie karo darbų neprisidėti. Bet pamatė sužeistuosius, pamatė visuomenę aukojant sužeistiesiems šalpti, ir pats nepajuto, kaip įdėjo vienam kareiviui į ranką paskutinę įlenktą kapeiką. Net užmiršęs viską pasauly — ir savo tėvus, kurie laukė iš jo pono, ir savo sužadėtinę, ir advokatą protektorių, ėjo, dirbo, nešė sužeistuosius; vilko juos ant savo pečių iš pat karštosios ugnies... Jį tik varė, varė tarnauti artimui kažin kokia užsukta, it laikrodyje, plunksna. Bet tai buvo pareiga, priedermė, artimo meilė. (63) Karas padarė, kad tas vaikas, iš pradžių klausęs savo išdidžiosios širdies ir savo karjerai tedirbęs, nusilenkė paskui pareigos balsui ir ėmė tarnauti nelaimingiesiems.

Rodydamas pirmojo tipo žmones, būtent, su jų egoistiniais siekimais, Vaižgantas sukūrė visą eilę groteskiškai

plastiškų situacijų. Tik pamėginkime dirstelti į karo šelpiamąjį Virkšną, koks jis ir kaip pasirodo prieš žiūrėjojo akis:

Redakcijos kambario klingė dusyk kleptelėjo. Ir be reikalo; durys tyliai atsidarė. Žvilgterėjau — nieko ir vėl įkniubau į rašymą. Tik gerai minutei praėjus, ima durys vertis, taip iš palengvo ir atsargiai, lyg norint į jas žvilgterėti neramų padūkėlį ar kokią plėšrų žvėrį. Toliau, žemiau klingės pasirodė graži galva ant ištiesto, kiek tik begalima kaklo. Gražios mėlynos akys buvo pilnos stirnos bailumo. Gi kas čia? Vaikiūkštis ar neužauga? Bet bailiui daugiau lendant į duris, jo stomuo vis labiau tiesės, kol nepasidarė visas garta augalotas jaunas bernas. Įėjo ir ten pat prisiglaudė prie sienos, susikuprinęs, pečius pirmyn parietęs, rankas, it pagalius, pakarinęs. (64)

Parodęs tiek pastabumo išoriniams žmogaus veiksmams, Vaižgantas piešia statinius charakterius. Dinaminiai, kintamieji nėra užtenkamai motyvuoti. Dėl to tą antimilitarininką ir šykštuolį matom, koki jie pirma buvo; matoma, kas iš jų paskiau pasidarė, bet neužtenkamai matom tą procesą, kaip jie atvirto. Tas atvirtimas tokis momentinis, kaip pasakos herojuose. Tik čia jis negali įtikinti, nes čia gi ne pasakos pasaulis. Antra, publicistinis subjektyvumas ir anekdotiniai intarpai ir čia atmiešia beletristinį objektyvumą (plg. V. 60, 65 p.). Autorius dar buvo per arti prie išgyventų faktų ir neįstengė atskiro fakto apibendrinti beletristikos vaizdu.

Karo skaudžiamoji ir gaivinamoji galia niekur taip giliai nesuimta ir taip formaliai tiksliai neišlaikyta, kaip *Rimuose* ir *Nerimuose*. Juose parodyti lietuviško charakterio sodžiaus žmonės, nesuėsti dar miestiškos dvasios. Nors jų ūkiai geriausiai išdirbami, trobos geriausios, vadinasi — jau civilizacija, bet visa jų psichologija dar turi daug natūralumo, gamtinio gyvenimo pėdsakų. Net vadina vienas kitą švelniais

vardais: karve — jauti, arba avele — avinai. Ne blogąja prasme: juk ir karvės „tokios gražios, ramios ir ašarotai melan-cholingos, didelės akys“. Tie žmonės yra gamtos mistikai — ne tiek protu, kiek širdim gyvena, širdim reaguoja į nepasisekimus, širdim susipyksta, širdim susitaiko; širdim motina atspėja vaikų mirtį per sapną. Su jų instinktyviu emociu-gumu derinasi jų religingumas. Religingumas toks stiprus, kad su Dievu bendrauja ir skausmo ir džiaugsmo valandomis.

Tik ir tokios gražios širdys apsineša dulkėmis. Lietu-viškomis dulkėmis — nenoru kitam užsileisti ir iš to kylančiu pavydu. Pavydas suardo ne tik gerus kaimynų santykius, bet ir pačius pavyduolius kankina, jų širdį ėda. Pavydui nuplauti reikėjo nelaimės, net pačių vaikų mirties. Ir po to vėl širdys atsivėrė, vėl skausmas sutaikė kaimynus. Karas širdis dezinfekavo.

Tas kaimynų gyvenimas, paskui susipykimas ir vėl susitaikinimas yra atvaizduotas ryškiai stilizuojant pačią natūrą, kaip bene pirmasis viešai pasakė prof. Mykolaitis, (65) patį gyvenimą. Visus pastebimus charakterių bruožus, veiksmo niuansus, kurie reiškiasi natūroje pustoniais, Vaižgantas sustiprino ligi pilnų tonų, ligi hiperbolių, net švelnaus grotesko. Sustiprino gamtos ir gyvenimo ritme pasitaikančius paralelizmus, kontrastus ir gradacijas. Šitoji stilizacija, pasigaunant paralelizmo, gradacijos, kontrasto, iškyla daugiausia personažuose ir kompozicijoje.

Rimo ir Nerimo gyvenime pastebėtus paralelizmus, panašumus beregistruodamas, autorius taip toli nuėjo, kad abiejų kaimynų buvo ne tik vienodi trobesiai, bet turėjo po vienodai sūnų ir dukterų, ir net avelės vienodai ėriukų vedė. Iš antros pusės tarp tų pačių žmonių autorius kuria kontrastą: jų pačių, jų žmonių, jų vaikų išorės, jų temperamentų kontrastus:

Rimas buvo storokas, vidutinio stogo ir gėrė tabo-

ką... Nerimas buvo liesas, labai ilgas ir taboką rūkė... Užtat Rimienė buvo aukštesnė už vyrą, labai dailiai išaugusi ir nė kiek nenutukusi. O Nerimienė mažutė ir ne tiek gal riebi, kiek didele krūtine, kurią, eidama ar bėgiodama, vis laikė abiem rankom apsikabinusi.

Rimų vaikai visi buvo juodbruviai čigoniukai, smailanosiai, liesaveidžiai, dailiai išaugę. Nerimų gi vaikai buvo storų kaulų, plačių gymių (veidų), bukanosiai, šveisiaplaukiai, mėlynakiai (V. 18). Vieni buvo laikomi meiliaveidžiais, antri skaistaveidžiais.

Ne tik žmonių pavidalų žymės sustiprinamos, bet ir psichinis žmogaus pergyvenimas suhiperbolinamas ligi grotesko. Antai, kad Rimas pradėjo pykti ant Nerimo,

nieko nebepadarė Rimienė. Ji ir avinu vadino, ir juokėsi, ir per galvą glostė, ir naktį mylavosi — vis nieko. Rimas visai nutilo, naktimis patale blaškėsi, dantį griežė. Paniuro visa pirkia. Nebeliko juokų. (66)

Ta pati stilizacija ir kompozicijoj. Vaižganto veikalų kompozicija apskritai atrodo pakrika, bet šitame vaizde yra vientisa, bangos formos: neapykantos kilimas ir slūgimas. To kilimo ir slūgimo momentus išreiškia autorius net antraštelėmis: panašumai, skirtumai, gyžta, bendra nelaimė, taika, su šaknimis. Dar schemiškiau reiškiant būtų:

- A. Ekspozicija:
 - 1. panašumai;
 - 2. skirtumai.
- B. Neapykantos kilimas — gyžta:
 - 1. Rimo pyktis dėl Katrės — istorija su arkliu;
 - 2. Nerimo pyktis dėl Katrės — istorija su šunim.
- C. Neapykantos slūgimas:
 - 1. bendra nelaimė: — susitaiko motinos — mobilizacija,

2. taika — susitaiko vaikai ir tėvai — kareivių atvirukas,
3. su šaknimis — susitaiko broliai — kova!, susitaiko galutinai visi — naujas laiškas apie kareivių mirtį.

Keičiantis situacijoms, grakščiai keičiasi nuotaika ir jos išraiškos būdas.

Pirmosios dalies nuotaika — neapykantos kilimas — yra tragikomiška. Komiška, nes priežastys, dėl kurių susipyko, yra juokingos (kaip Katrė arklį nori iš avižų išvesti; kaip šuo jai įkanda). Ir čionai Vaižgantas pasirodo su visu savo švelniai trivialiu komizmu. Tragiška, nes kaimynai patys tariasi pergyveną didelę tragediją. Ir kuo tas jų tragiškas išgyvenimas reiškiasi? Tyla, įtempta tyla; skausmas, liūdesys sutapęs su tyla, rimtimi. Tik tas dinamiškas, garsus, kuris laimi, džiaugiasi.

Kokį menišką grotestišką efektą daro šitas kentėjimo virtimas į džiaugsmą, parodo fragmentas, kada minia ir individas reagavo į tą nekaltą įvykį — šuns įkandimą Katrei.

Jis (sodžius) pagavo:

„Nerimai seniai Rimams bučiuoja“, ir ėmė, susi-
riesdami, kvatoti ir vaizdžiai vaidinti, kaip Nerimas Kat-
rei pabučiavo ir kaip tai Katrei patiko. Sugužėjo visi į
Rimus, priklykė, prilermavo ir į kitą kiemą išvirto.

Liko Rimai nustebę. Viskas taip netikėtai atsitiko,
taip seniai čia begirdėta sauvalingas juokas, jog iš pra-
džių tetesėjo šypsotis. Tik svetimiesiems iš pirkios išgu-
žėjus, dirstelėjo į kits kito nebepaniurusius veidus, ir
visi pasileido isteringai juoktis. Juokėsi Rimukai, juo-
kėsi Rimaičios, juokėsi mokanti susivaldyti, bet šiuosyk
nemokanti valdytis Rimienė, juokėsi nepratęs juoktis ir
patsai senis Rimas. Juokės, dairydamiės ne į savo
dabar tik susigėdusią Katrę, bet pro langus į Nerimus.

Juokės, ir jų širdžiai lengvėjo... Ypačiai juokėsi,

nemokėdamas patsai Rimas. Jam baisiai patiko sodžiaus nuomonė, jog Nerimai senai neva bučiuoja Rimams. Skaniai atkartojai tai, patvirtino ir, ūmai nutilęs, į šalį nususikęs, persižegnojo: taip jam pasidarė lengva: visa Nerimų neapykanta kažin kur dinga...(67)

Vadinas, juokas buvo eksplozija ir pasukimas geran. Toji psichologinė tiesa ir parodyta dinamiškai: pats jos procesas su dideliu ryškumu, kaip anksčiau cituotoje tautosakinėje pasakoje.

Antroje dalyje jau nebėra tragikomedijos. Ji išvirto į humorą, elegiją. Motinų susitaikinimas tokis ramus, lyriškas, nes jis skausmingas (28 p.), o tolesnis susitaikinimas — koks jis dinamiškas, groteskiškai dinamiškas ir humoriškas, nes jis džiaugsmingas (laišką gavus 31 p.).

Ir susitaikius, kada abiejų sūnūs kare žuvo, baigiama *elegiška nuotaika, lėta dinamika*:

Rimas su Nerimu krameno drauge, vieną arklį įsikinkę; niūkė gailestingai ašarodamu...(68)

Iš charakterių, kompozicijos, nuotaikos matėm, kaip toji gyvenimo medžiaga yra stilizuota pagal autoriaus estetinį sumanymą. Jo visas artizmas ir pasireiškė tuo, kad jis stilizuodamas išsilaikė tam tikrose ribose, neiškrypdamas į karikatūrą ar šaržą, kuris čia gresia ir kuris ne vieną yra sužudęs.

Ir idėjos taurumu bei gilumu, ir jos atvaizdavimu lietuviškais pavidalais, ir meniška formine struktūra šitas veikalas yra vienas iš gražiausių, kur iš viso turime savo literatūroje.

Tik pasirodžiusius *Rimų ir Nerimų* pasakojimus bendrame *Karo vaizdų* rinkinyje A. Jakštas labai palankiai įvertino: „...skaitytojo atmintin jis smegte įsmenga taip, kad jo niekad neužmirši. Tai tikra idilija á la Gogolio *Starosvietskija pomieščiki*, bet daug mums brangesnė, nes grynai mūsų, tikrai lietuviška“.(69)

Tik jeigu jau lyginti su Gogoliu, tai ne su tuo *Starosvietskija pomieščiki*, o su kitu jo pasakojimu *Poviestj o tom, kak possorilsia Ivan Ivanovič s Ivanom Nikiforovičem*. Jame Gogolis ir pasakoja apie du gerus kaimynus dvarininkėlius, kurie susipyko dėl menkniekio, vienas kitą nustojo lankę, uždraudė net vaikams lankytis, ėmė vienas kitam keršyti, po teismus tąsytis ir nesidavė jokių būdų sutaikinami. Tema ta pati kaip Vaižganto, bet teisingai Jakšto pasakyta, kad Vaižganto ji traktuota grynai mūsiškai, lietuviškai.

Rimais ir Nerimais baigiame karo vaizdus. Su jais išeitume į didžiuosius Vaižganto kūrinius. Bet prieš tai pažymėtini dar smulkieji šiuo laikotarpiu parašyti aukštaičių vaizdeliai.

Aukštaičių vaizdeliai

Ankstesnieji: autobiografija ir autopastabumas; *Tėvelio ir Motutės* paveikslai; jų gamtinės dorybės kaip pagrindas aukštesnei kultūrai.

Paskesnieji: ideologijos skaidrėjimas juose; *Valeras Burzdulis* — gamtos ryšys su žmogum; *Lietuvos žodis* — praeities ryšys su žmogum; *Juodžiaus kelmas* — gamtos ryšys su tauta.

Juose Vaižgantas nutolsta nuo dienų gyvenimo į laimingąją tolimąją jaunystę. Grožisi ja nesuinteresuotai, grynai estetiniu būdu. „Darbas, rūpesčiai, atsitikimai, draugai, sėbrai, pažįstami, žymesnieji asmens laiko tolumoje įgijo kur kas malonesnės varsos“.(70) Praeities šešėliai nuslinkę; palikę tik giedrasis praeities fonas. Ir grožimasi dėl to ne grynąja realybe, bet laiko perspektyvos performuotąja atmintyje. Nors prisimenami ir liūdniausieji anų dienų įvykiai, bet jie išgyvenami jau kaip svetimi, su lengva elegija. Taip esti daugeliui rašytojų, taip yra ir Vaižgantui.

Tik jo vaizdelių skirtini ankstesnieji ir paskesnieji. Ankstesnieji, kuriuos jis bent apmetė dar Latvijoje ar Vadakčiuokuose, paskesnieji, kuriuos parašė jau maždaug didžiojo karo siautėjime.

Ankstesnieji aukštaičių vaizdeliai yra visiškai autobiografiški. Juose pasakoja apie save patį, tėvus, paskiau išsiplėčia — apie draugus, apylinkes. Save aprašinėdamas Vaižgantas parodo gilaus pastabumo vaiko psichologijai. Jis

prisimena autopastebėjimus, kaip vaikas reaguoja į pasaulį pirmiausia judesiu, paskiau atsiranda užuojautos jausmas, baimė, mąstymas, puikybė, pirmasis sielvartas, džiaugsmas, pirmasis pasiaukojimas, tautybės jausmas, pirmoji labdarybė, pirmoji kelionė. Tai vertinga medžiaga ne tik Vaižganto biografijai, bet ir vaiko psichologijai. Tas vaiko bundančios ir besiplėtojančios dvasios gyvenimas taip nuoširdžiai, nemeluotai aprašytas, kad grožimės pačiais vaizdeliais, kaip kasdieniniame gyvenime mūsų simpatijas patraukia natūralūs, atviri vaikai su jų naivia mūsų akims dvasia.

O vaizdeliuose apie tėvus autorius jau pasitraukia nuo aš pasakojimo, imasi apie savuosius ir save pasakoti trečiuoju asmeniu, lyg labiau suobjektyvėjęs ir subeletteristėjęs. Jam čia pavyksta maestriškai sukurti Tėvelio ir Motutės tipus, kuriuose yra sutelktas ne tik jo tėvų charakteris, bet ir apskritai aukštaičių. Šiuose tipuose Vaižgantas pastabiai aprašinėja žmonių išorę, kelia aikštėn jų charakterį ir įžvelgia ryšį tarp žmogaus ir gamtos, kosmo. Tai jau ne tik Vaižgantas stebėtojas, bet ir Vaižgantas filosofas.

Tas žmogaus ryšys su gamta labiausiai matyti Taučių šeimoje. Su visu savo charakteriu Taučiai yra lietuviškos gamtos padaras... „Taučiai nebuvo kokie tautos išdėliai ar kokių svetimų vėjų iš kitur atpūsti. Jie buvo Denionių žemės vabalėliai iš pat amžių glūdumos... Kaip jų kalbos, taip ir viso jų būdo nebuvo palietusi jokia svetima įtaka. Jie buvo lietuviškai kultūrinti: kultūrinti per ilgus amžius, kol tokie pasidarė... Taučiai tebuvo žmonės tokie, kokius juos gamta padarė... gyvenime vadavos tik vienais įgimtais jausmais“.(71) Betgi Taučiuose Vaižgantas matė ne tik savo tėvus, ne egzempliorinius reiškinius, o lietuvių liaudies atstovus. „Taučiai todėl buvo bendras lietuvių tipas: tai, kas iš lietuvių kultūros yra susidarę ir susitvirtinę... tvirtas pastovus

pamatas, ant kurio drąsiai galima išvesti aukštesnės kultūros sienas“.(72)

Tokis gryniausias aukštesnės kultūros pamatas, tos pirminės dorybės, kurios reikalingos aukštesnės kultūros pamatams, labiausiai išreikštos Motutės paveiksle: tai natūralūs ryšiai su šeima, tai natūralus darbštumas, tai lygiai natūralus mistinis santykiavimas su Dievybe, betarpiškai, arba per gamtą, tai natūralus prisirišimas prie tradicijų. Betgi Vaižganto koncepcijoje pasaulis ir kultūra dinamiškai reiškiniiai. Ir visai natūralu, kad Motutė neišliks su savo tradicijomis. Ji pasiduos naujai gaivališkai srovei, nors ir nenoromis, nors ir peikdama jaunatvę. Ji atsisakys nuo savo senovinio žipono, nes per daug myli dukteris. Bet kada išnyks Motutė, liks jos Aleksys, kuriam perduota bus ta pati dvasia. Tik Aleksys dabar ant išsineštinio dvasios pagrindo dės aukštesnės, mokytinės kultūros vainikus.

Toki pat aukštesnei kultūrai pagrindai glūdi ir Tėvelio asmenyje, nors jis yra kitokio charakterio nei Motutė. Kiek Motutė yra ekspansyvi, gyvenimo dinamintoja, tiek Tėvelis yra sutelkęs savyje tyliąją giliają dvasios stiprybės energiją. Srovioji energija ir ramioji sietuva — abi lygiai reikalingas pagrindas aukštesnei kultūrai.

Tokiu būdu šituose vaizdeliuose, sukurtuose dar Lietuvoje, Vaižgantas pasirodo filosofas, kultūros filosofas. Bet čia dar tik pati pradžia tų žmogaus ir kosmo, gamtos santykių filosofijos tos lietuvių tautos filosofijos. Su visu stiprumu ji išplauks ir pasireikš Vaižganto paskesniuose aukštaičių gyvenimo vaizduose, viešumoje pasirodžiusiuose jau ne Lietuvoje tarp 1914—1917 metų. Būtent, *Juodžiaus kelme, Kvailių ašarose, Valere Burzduly, Lietuvos žody*.

Šituose vaizduose Vaižgantas sintetina formas atžvilgiu alegorijų ir vaizdelių rašytojo sugebėjimus. Kaip vaizdeliuose, ima jisai čia gyvenimo fragmentus iš tų pačių aukštaičių; juos vaizduoja su tuo pačiu fizinių bei psichinių reiš-

kinių pastabumu ir reljefingumu. Kaip alegorijos kūrėjas — jis nepasitenkina vien tiesioginiu patiriamojo gyvenimo vaizdu. Pro jį išvelgia antrą alegorinę - simbolinę prasmę. Kur rašo apie ąžuolą, supranta pačią Lietuvą. Saulė taip pat Lietuvos ir Laisvės simbolis.

Bet šitų vaizdų negalima laikyti lygiarūšiais su ankstesnėmis alegorijomis. Ankstesnėse, pvz., *Vebronių buityje*, aiškiai skiriam tiesioginę alegorijos prasmę nuo netiesioginės. Tai dvi atskiros sau vertybės: Žiemkentės kiaulės nėra lietuviai, bet tik lietuvius reiškia, Lapinas nėra Rusai, bet tik Rusus reiškia. O dabar *Juodžiaus kelme* tiesioginė prasmė ir netiesioginė turi esminio tapatumo. Juodžiaus ąžuolas ne tik reiškia Lietuvą, bet yra pati Lietuva, būtent, Lietuvos gamta. Tiek Lietuvoje, tiek Juodžiaus medyje glūdi ta pati tautos dvasia.

Pirmu kartu šiame 1914—17 m. laikotarpyje taip stipriai Vaižganto kūrėjo horizontas prasiplėtė, kad jis mato ne atskirus asmenis, ne atskiras tautas, bet savo kūryboje jis rodo visą kosmą. Tautinės politinės problemos, dominusios jį anksčiau kūryboj, dabar jau virsta tautinėmis kosminėmis problemomis. Tiesa, kosminių problemų pajausta kelionių vaizduose *Ten gera, kur mūsų nėra*, bet dabar jos gauna literatūrinius pavidalus.

Ir tautines kosmines problemas pasekti, kaip susidaro Vaižganto tautinis kosminis pasaulėvaizdis, tariau čia būsiant svarbiau nei formalinės Vaižganto kūrybos priemonės, jau kiek paaiškėjusios iš ankstesnių nagrinėjimų.

Šiuo laikotarpiu Vaižganto vaizduose pasirodo trys ryškesnės problemos: gamtos ryšys su žmogum, praeities ryšys su žmogum, gamtos ryšys su tautybe.

Jau Taučiuose, jų paveiksluose, Vaižgantas buvo teigęs ryšį žmogaus su gamta; teigęs, kad Taučiai yra pačios lietuviškos gamtos padaras. Bet abudu Taučiai jau gyvena šiek ar tiek civilizuotinėj aplinkumoj. Jų gamtiniai bruožai negali

visiškai grynai pasireikšti. Visiškai gamtos žmogų, civilizacijos veik nepalietę, rodo Vaižgantas šitame paskesniame *Valere Burzduly*. Tai „paskutinė vos beplastanti liepsnelė — žibinte, kurio tautinio tikėjimo aliejus baigia išdegti“... (73) „Valeras buvo tikras gamtos padaras ir augintinis. Žmogus nė per nago juodumą nebuvo jo saviškai pakreipęs. Niekas jo poterių nepamokė, nei prie bet kurio sakramento neprivedė. Ir žegnotis Valeras išmoko tik pamatęs, kaip kiti tai daro. Tačiau labai abejotina, ar žinojo, kas žegnojantis sakoma, nes kryžiaus ženklą skubotai sumesdavo tylomis, lyg nieko nenumanydamas, ką jis tuo ženklu garbina ar nuo ko ginasi. Žegnotis jį paliepdavo tos pat gamtinės priežastys, kurios paliepia ir paukštytei sučiurkšti ar sučiulbėti: iš bailės ar džiaugsmo“... (74)

Valeras — tai žmogus, gyvenęs, anot Vaižganto, gyvulinėje ome, instinktu, intuicija — ne protu. Instinktas tvarko visą jo gyvenimą. Instinktyviai jis jaučia reikalą palaikyti ryšius su dievybe. Instinktyviai jis rūpinasi maistu tada, kai neturi ko valgyti. Bet praeina alkio momentas, ir Valeras nemoka gyventi ateities perspektyvomis. Instinktyviai Valeras jaučia skriaudą ir į ją reaguoja irgi neracionaliai: kada valdininkas jį spardė — visą pagiežą Valeras perdavinėjo arkliams, juos pliekdamas. Instinktyviai įsigalėjo neapykanta skriaudėjams rusams, ir ėmėsi nešioti „nuodus“ jiems nuodyti. Antra vertus, kaip šunelis, jis nė iš tolo nekelia kojos į tą kaimą, kurio gyventojai buvo jį nuskriaudę, nors pačių skriaudikų jau seniai nėra. O nuskriausti jį labai lengva tiems naujiems žmonėms, gudrumo ir klastos pilniems. Nuo jų belieka tik šalintis. Mirties jis baidosi kaip gyvulėlis, bet su tuo mirties faktu greit apsipranta.

Tas gamtos padaras su ja pačia taip susigyvenęs, kad subtiliausius gamtos virpėjimus nujaučia. Valeras nuo mažens „it vilkuitis, po tamsiausius tankius landžiojo ir klausės, kaip medžiai ošia, kaip paukščiai čiulba. Klausės,

gamtos šneką kuo aiškiausiai suprato ir jai pritarė. Valeras šiepės, meiliai braukė delnais, praeidamas, kamienus, kai jų lapeliai vos, vos, tingėdami, lyg migo pasaką sakė: tai giedroje ar prieš giedrą; nerimo ir ančiakiais raukė, kai girdėjo lapelius smulkiai drebant ir neberimstant: tai prieš audrą“(75).

Gamtą išgyveno Valeras animistiškai. Dėl to ir tošį jis lupa skaudama širdimi ir apluptą kelmelį apdėlioja drėgnomis samanomis. Tokis gamtos animistinis išgyvenimas ir duoda formų, kokių pasitaiko liaudies kūryboje, dainose: „Ar pavirsi, ažuolėli, tu mano tėveliu, tavo žalios šakužėlės baltosiom rankelėm?“ Tokios gamtos žmogaus kūryba yra nesuinteresuotas paties savęs išsakymas. Ir Valeras, dailių dailes bedirbdamas, jautė tik vidaus džiaugsmą, o ne būsimą pelną ar pasisekimą žmonėse.

Tokio dvasios artumo, kaip su gamta, Valeras teturi savo tėvui, nes tarp jų, Valero ir Morkaus, yra bendro kraujo gijos. Tos kraujo gijos pririša Valerą prie tėvo, paskatina jį rūpintis tėvu gyvu; patraukia jį lankytis į tą vietą, kur tėvas buvo palaidotas. Ir tai jam miela.

Prisirišimas prie tėvų kapų ir prie tėviškės yra natūralusis pagrindas aukštesniojo laipsnio kultūros apraiškai — tėvynės ir tautos meilei.

Šito gamtinio žmogaus, gamtos žiedo, nestengė pakeisti nė 25 metai civilizuotinio gyvenimo, korsetu varžiusio jo prigimtį. Nebent tiek, kad Valeras pasidavė neigiamajai tos civilizacijos pusei — girtybei, kaip, kultūros istorijos liudijimu, paprastai necivilizuotinės tautos pasiduoda šitam europiečių atneštam įpročiui.

Sintetinant Valero dvasios analizės rezultatus, pripažintina, kad Valere Vaižgantas yra sutapdęs gamtinį atšiaurų didingumą ir gamtinį naivų nuoširdų jautrumą. Rodydamas gamtinį didingumą, Vaižgantas sukūrė tokias situacijas, kaip ta, kurioje šis atšiaurus milžinas gula ir miega (IX. 247), arba

ta, kurioje Valeras, it slibinas, savo rankomis — replėmis apkabinęs, svyruoja su Agiejevu į liūną (IX. 262). Rodydamas gamtinį švelniasielį Valerą, Vaižgantas sukūrė tas subtilias scenas, kada Valeras po mišką landžioja, su juo susiklausydamas, susikalbėdamas (IX. 182), kada lupa nuo berželio tošis (IX. 193).

Lietuvio kontaktą su gamta buvo jau akcentavęs Daukantas, Baranauskas, Maironis. Tačiau tik Vaižgantui ir Krėvei priklauso nuopelnas, kad gamtos žmogaus idėja buvo parodyta konkrečiu beletristiniu vaizdu. Vaižganto Burzdulis yra viena figūra — ir tai pati pirmoji primityvioji — į galeriją tų gamtinių tipų, kurie dažnėja mūsų literatūroje po 1905 metų (Krėvės Lapinas, Dobilo Dalba).

Jeigu žmogaus psichinę ir fizinę struktūrą apsprendžia gamta, tai lygiai ji pareina ir nuo tautos praeities, kuri žmogui padvelkia iš įvairių šaltinių — rašytinių paminklų, archeologinių, geologinių, geografinių, etnografinių, etnologinių ir kitokių senovės liekanų. Tik sekant, pavyzdžiui, kokio rašytojo biografiją, pasitenkinama paprastai konstatavus, kad jam turėję įtakos padavimai, piliakalniai ir t.t. Bet tai vien grynas faktas, o kas darosi žmogaus viduje, toje dvasios sietuvoje, kada į ją sukurta tos pasakos padavimo žodžiai, kada akys atsiremia į piliakalnių, yra pats įdomusis momentas. Ne vienas kažką keistesnio tokiais atvejais pajunta. Vaižgantas *Lietuvos žodyje* kondensuotu būdu ir parodo ypatingai jautrią tokiems padavimams dvasią. Tai lešmantų Sauliukas, tas pats, kuris per dieną stebi saulę, kurio galvoje vis kyla nenumaldomas troškimas žinoti visas paslaptis. Ir jam motina pasakoja padavimą apie Valiulio piliakalnį: piliakalny mieganti visa Lietuvos valstybė su žmonėmis, su kareiviais ir ginklais; ji esanti užkeikta. Tik tada atsiversias piliakalnis, kada busias ištartas slaptasis žodis. Jį žina kaimynai, bet nesaką lietuviams. Ir įstrigo Sauliukui įkyri mintis: kas gi galų gale paleis tuos Lietuvos kareivius iš pilies urvo? Tas pada-

vimas pažadino vaikišką dvasią kombinuoti ir jausti. Vaižgantas ir parodo, kaip tos pasakos sukelta kibirkštis Sauliuko psichikoj vis labiau įsidega į gaisrą, verčiantį ieškoti paslapties. Jam vaidenas, kad paslaptį žino Saulė, gamtos gaivalai. Suartėdamas su jais tariasi paslaptį atspėsiąs. Dėl to jo santykiai su gamta gauna naują prasmę: gamta artima ne tik dėl to, kad gamtoje save patį pajunta kaip Burzdulis, bet kad gamtoje pajunta aukštesnių galių už save. Tai jau ne goethiškas, jau daugiau schillerišką pažvelgimas į gamtą. Tuo geismu atspėti paslaptį Sauliukas užkrečia ir Lauruką. Ir vidaus karštis priejo ligi to, kad „vieną kartą abiem vaikam įsisvajojus mėnesienoje, Saulius, kažin kur įsižiūrėjęs, ūmai išblyško ir smarkiai nusitvėrė Lauruko. Dusliu balsu, bailingai ėmė šnibždėti:

— Lauruk. Žodį pamatysiu aš ... skaistų rytmetį... iš aukšto aukšto bokšto... Tu nematysi... Ak, bokštas griūva...(76)

Susirgo net abudu vaiku. Kai pasveiko, vis tiek jie svajojo apie Lietuvos žodį ir jo realiai ieškojo. Tik jau nebe vaikiškai, bet vyriškai.

Tai ne kasdieniniai žmonės. Ir Vaižgantas jautė tą priekaištą. Jis pats ir paaiškina: „Vis dėlto iš tūkstančio ar daugiau sodiečių randasi po vieną antrą žmogų tokiu sielos įtaisyumu, kurs nesiliauja dirbęs ir kūno varguose. Kas gi be jų būtų mums pridainavę tiek tūkstančių dainų, prisekę tiek pasakų, davę tiek priežodžių, patarlių, pertarmių, tiek palyginimų su visais smulkiausiais gamtos dalykais; visa to, ką mes vadiname liaudies kūryba, jos kultūros reiškiniu“.(77)

Šiuo vaizdėliu Vaižgantas yra sugavęs tą dvasinio perversmo procesą ne tik tautosakos kūrėjo asmenyje, bet ir mūsų romantiškai nusiteikusių aušrininkų. Antai, ar galėjo ramiai į pasakas, piemenų žaidimus, piliakalnių žiūrėti Basanavičius? Kiekviena smulkmena žadino jo vaizduotę: piemenų jodinėjimas rudens metu priminė jam skitų raitųjų

kovas, Karpatų vardas ir vaizdas skatino jų kurti teorijas apie lietuvių kilimą, knistis po šaltinius — ieškoti Lietuviškojo žodžio. Kartais su šypsniu žiūrima į Basanavičiaus teorijos argumentus, bet šypsnis dingsta, kai pagalvojama, kad jis turėjo panašiai kentėti kaip tas Saulius. Arba vėl Sauliaus ir Lauro akivaizdoje mums daros dar suprantamesnis Pietaris, Bruažis, Vištelis, kurie, beieškodami lietuviško žodžio, fantasto akimis matė ir rojų lietuviškai kalbėjus, kurių du nuo savo perkrautos fantazijos ne tik susirgo, bet ir psichiatrinėj ligoninėj savo gyvenimą baigė.

Šitų Vaižganto vaizdelių romantinės ideologijos ir psichologijos šviesoje daros aiškesnė mūsų tautos atgimimo veikėjų dvasia.

Jeigu su gamta bei praeitimi sutapdomas individo gyvenimas, tai visai nuoseklu sutapdyti su gamta ir visos tautos būtį.

Gamtos sutapimą su tautybe Vaižgantas parodo *Juodžiaus kelme*. Kaip gamtoje viskas kinta, gauna naujus pavidalus, taip ir tautoje eina nuolatinė evoliucija kilimo ir slūgimo principu. Ažuolas augo, kerojosi į šalis, ne į viršų, visus nugalėjo, o po 700 metų viena šaknis tarė: metas pasilsėti. Ir greitesniu tempu tautos gajumas nyksta, nekaip auga.

Tauta apsilpsta veikus; ji gali pakeisti formas, kuriomis ji reiškiasi, kaip tas ažuolas iš žalialapio pavirto plikamieniu, iš plikamienio — stuobriu, iš stuobrio — kelmu, kalva. Bet net paskutinės formos — liekanos, tas žemės kupstas, liudys apie Lietuvos senovę, taps padavimų indu. Ir tuose padavimuose vėl reikšis tautos dvasia, ta pati, kuri bylojo iš Juodžiaus medžio. Net aukštesnė, nes gavusi dvasingesnes formas, žodžio formas.

Kokia gi toji Lietuvos dvasia? „Liūdi Lietuvos gamta — Juodžiaus dvasia, tyli, lėta, nieko neskriaudžianti, nakčių mėnesienomis. Ne iš širdies skausmo, tik kad toks būdas. Jei ir verkia, tai tyliai, nors ašarėlėmis“.(78)

Taip charakterizuotą lietuvių tautą parodė lietuvių romantiškai nusiteikę rašytojai: Vienažindys, Baranauskas, Vištelis, net Putinas savo Rūpintojėly. O teoriškai tą liūdinčios, rezignuojančios Lietuvos dvasią mėgino parodyti Dobilas, nagrinėdamas Vienažindžio „Kaip gi gražus gražus...“ Nurodoma net, kad tokia elegiška Lietuva jausti lietuviškose dainose.

Tokia, vadinasi, romantiškai nusiteikusių žmonių atrastoji lietuviška dvasia. Ar lygiai tokia ji atrodys kitiems — klausimas. Galimas daiktas, kad kiti pastebės, jog liaudies dainų esama ir neliūdnų; pastebės, kad tos liūdnosios dainos dar nereiškia visuotinės tautos dvasios, nes jos galėjo būti sukurtos baudžiavos sunkiaisiais laikais. O padaryti išvadą iš vienos epochos, mažų mažiausia nemetodiška. Gal pastebės, kad ir pats Vaižgantas nebūtų davęs tiekios pragiedrulių, jeigu lietuvis vis jau taip liūdėtų.

Neatsargu visos lietuvių tautos charakterį įžiūrėti tik rezignuojančiuose, elegiškuose bruožuose. Dėl to ir Vaižganto lietuvių tautos susakyti bruožai yra tik daliniai, vienos epochos sukurti. Juo labiau, kad pats Vaižgantas, lygiai kaip ir Baranauskas, visur akcentuoja Lietuvos įvairumą.

Kelionės vaizdai, karo vaizdai ir aukštaičių vaizdai parodė Vaižganto trejopas literatūrines formas, kuriomis pasireiškė jo kūryba šiame laikotarpyje. Kelionių vaizdai stovi arčiau publicistikos ir reportažo. Jų reikalavo ir rašytojo aktualusis visuomenės gyvenimas. Dienos momentas pagamino ir Vaižganto karo vaizdus. Laisviausias autorius, kurdamas aukštaičių vaizdelius, kur jis gauna apdirbinėti ne proginę medžiagą, bet dėstyti įspūdžius, jau seniai patirtus, išgyventus, nusistojusius. Dėl to ir kūrybos laipsnis tose trijose literatūrinėse formose nelygus: kelionių vaizduose jos mažiausia, antroji eilė eina karo vaizdai ir dar aukščiau — aukštaičių vaizdeliai.

Aukštaičių vaizdeliuose pilniausiai pasireiškė ir Vaiž-

ganto pasaulėvaizdis. Tik jis reiškėsi atskirais vaizdais, palaidais jo kūrybos žiedais. Trečiame savo kūrybos laikotarpyje savo ideologiją Vaižgantas dar labiau išryškins, o palaidus vaizdus sukonscentruos į didesnius vienetus. Bet jau Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiui priklauso tas Vaižganto kūrybos suklestėjimas.